

Makale Künyesi (Araştırma): Doğan, T. (2024). Irak Türk ağızlarında kullanılan *-(y)Anda + şahıs eki* yapısı üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 79-95.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1371429>

IRAK TÜRK AĞIZLARINDA KULLANILAN *-(y)Anda + ŞAHIS EKI* YAPISI ÜZERİNE

Talip DOĞAN¹

ÖZET

Eski Türkçede *-DXK* eki, fiil ismi ve geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil etmiştir. *-DXK* ekli geçmiş zaman sıfat-fiilleri, Harezmi Türkçesinde sınırlanmıştır. Kıpçak Türkçesi alanında Codex Cumanicus ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de nadirdir fakat Memluk sahası metinlerinde (Oğuz Türkçesi etkisiyle) yaygındır. Çağatay Türkçesinde de *-DXK* ekinin kullanımı (fiil ismi ve geçmiş zaman sıfat fiili teşkili) sınırlıdır. *-DXK* ekinin hem fiil ismi hem de geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil etmesi, Oğuz (Batı) Türkçesinde ise devam etmiştir. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde *-GAN* eki, işlev genişlemesine uğramış ve fiil isimleri ile sıfat-fiillerde *-DXK* ekinin işlevlerinde de kullanılmıştır.

-DXK ve *-GAN* ekli fiil isimleri, *-DA* bulunma durumu ekiyle *-DXKDA* ve *-GAndA* biçimlerinde zaman ifadeli zarf-fiil ekleri olmuştur. Tarihî Türk dili alanında *-GAndA* eki, *-DXKDA* ekinin yerine geliştirilmiştir. Bu, özellikle *-DXKDA* ekinin bırakıldığı Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri için geçerlidir. Çağdaş Türk dili alanında ise *-(G)AndA* eki, Karluk (Güney-Doğu), Kıpçak (Kuzey-Batı), Güney Sibirya (Kuzey-Doğu) grubunda yer alan lehçeler ile Oğuz (Güney-Batı) grubunda Türkmen, Horasan, Kaşkay, Azerbaycan (ve onun dairesine giren Irak Türk ağızları ile kimi Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi ağızları) Türkçelerinde yer almaktadır.

Irak Türk ağızlarında *-(y)AndA* zarf-fiil eki, *-(y)An + -da + şahıs eki* dizilişindedir. *-(y)AndA* zarf-fiil ekinden sonra *-m, -w ~ -y, -Ø, -h, -wUz ~ -yIz, -lAr* biçimlerindeki iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. *-(y)An + -da + şahıs eki* dizilişinde ise görülen geçmiş zaman ekinin çekim paradigması örneksene teşkil etmiştir. Söz gelişi teklik 1. şahısta: *gelendem* '(ben) geldiğimde' ← *geldim* '(ben) geldim' gibi.

Anahtar kelimeler: Türk dili, Oğuz grubu lehçeleri, Irak Türk ağızları, zarf-fiil eki.

GİRİŞ

Eski Türkçede *-DXK* eki, fiil ismi ve geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil etme işlevlerinde kullanılmıştır. Fiil ismi teşkil ettiği örneklerde *-DXK* ekinden sonra iyelik ekleri getirilmiştir. Orhon Türkçesi: *olurtuğuma ölteçiçe sakınığma türük begler...* (BK D2) (Tekin, 2010, s. 50) '(Tahta) oturduğumda ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri...'

¹ Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. dogan.talip@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8216-0483>

Eski Uygur Türkçesinde: *esenin edgü erdükin eşidip ...* (Uig. Brieffr. A, 5) (Eraslan, 1980, s. 72) ‘Esen ve iyi olduğunu (olmanı) işitip ...’ Karahanlı Türkçesinde: *yakın ka kadaştın yırak bolduğum* (Arat, 1979, s. 338) ‘Yakın akraba ve kardeşten uzak bulunduğum (bulunmam) ...’ Geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil ettiği örneklerde ise *-DXK* ekinden sonra iyelik eki kullanılmamıştır. Orhon Türkçesi: *bardok yirde edgüg ol erinç* (KT D 24) (Tekin, 2003, s. 169) ‘Vardığım yerde faydan şu (olmalı) şüphesiz.’ Karahanlı Türkçesinde: *bulmaduğ nēyke sewinmey* (Ercilasun - Akkoyunlu, 2014, s. 181) ‘Bul(a)madığın şeye sevinme.’

-DXK ekinin fiil ismi teşkil etmesi daha sonra Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde ancak sınırlı örneklerde görülür. Harezmi Türkçesinde: *saña ne ma'lüm boldı anıñ uçtmañlığ erdüki?* (NF 239: 7) (Eckmann, 2003b, s. 24) ‘Onun cennetlik olduğu (olması) sana ne (nasıl) malum oldu?’ Kıpçak Türkçesinde: *danuğlarınuñ uşbu mese'lede danuğlıkı işidilmedüki kerekdür* (KFT 261b) (Muhammed, 2021, s. 257) ‘Tanıkların bu meselede tanıklığı işitilmediği (işitilmemesi) gerektir.’ *-DXK* ekinin geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil etmesi de Harezmi Türkçesinde (Rabguzi’nin Kısasü’l-Enbiyâ’sı hariç) seyrekleşmiştir: *kılduğum işlerniñ te'vili...* (Rab. 131r: 2) (Eckmann, 2003b, s. 24) ‘Yaptığım işlerin tevili...’ Kıpçak Türkçesi alanında ise Codex Cumanicus ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde nadirdir (Argunşah – Güner, 2015, s. 123-125; Güvenç, 2014, s. 529) ama Memluk sahası metinlerinde (Oğuz Türkçesi etkisiyle) işlektir. Memluk sahası metinlerinde: *meşeş didükleri illetden şaklanmağına bu dermān bolur* (RH 86b) (Muhammed, 2021, s. 258) ‘“meşeş” dedikleri illetten saklanmaya bu derman olur.’ Çağatay Türkçesinde *-DXK* ekinin kullanımı (fiil ismi ve geçmiş zaman sıfat fiili teşkili) nadir örnekler dışında kalmamıştır (Eckmann, 2003a, s. 99-104; Argunşah, 2013, s. 153). Kuzey ve Doğu Türkçesindeki bu gelişmelere mukabil, *-DXK* ekinin hem fiil ismi hem de geçmiş zaman sıfat-fiili teşkili Oğuz (Batı) Türkçesinde devam ettirilmiştir. Eski Oğuz Türkçesinde: *ağladuğuna sebeb ne digil maña* (DK, D 124-9) (Bayraktar, 2018, s. 113) ‘Ağladığına (ağlamana) sebep ne(dir), de bana.’ *öldürmedüğim aña yiter* (ŞMT, 55a-8) (Bayraktar, 2018, s. 114) ‘Öldürmediğim (öldürmemem) ona yeter.’ *bizim ummaduğumuz bir iş oldıdı* (SN-5154) (Bayraktar, 2018, s. 114) ‘Bizim ummadığımız bir iş olduydu.’ Burada *-DXK* ekli geçmiş zaman sıfat-fiillerine iyelik eklerinin getirilmesinin 13. yüzyıldan sonra Oğuz Türkçesi ile Memluk sahası metinlerinde yaygınlaştığı vurgulanmalıdır.

Eski Türkçede *-GAN* eki, sınırlı sayıda geçtiği ilk örneklerde kalıcı isim yapmıştır: *kapğan* ‘kapan, fatih’, *yarğan* ‘yaran, unvan adı’. *-GAN* ekinin sıfat-fiil teşkil ettiği ilk ve tek tük örnekleri, Eski Uygur Türkçesi metinlerindedir: *esnegen bars* (İrqb X) ‘esneyen pars’ (Erdal, 2004, s. 155-156). *-GAN* ekinin sıfat-fiil teşkil ettiği örnekler ise Karahanlı Türkçesi metinlerinde yaygınlaşmıştır. Karahanlı Türkçesinde görülen bu örneklerde *-GAN* sıfat-fiil eki, fiillerin kılınış türüne bağlı olmak suretiyle ‘-mAKtA olan’ ve ‘-mXş olan’ ifadelerinde sıfat-fiiller teşkil etmiştir: *tiken edlegen er üzüm biçmez ol* (AH 376) ‘Diken eken (diken ekmiş olan) kimse üzüm biçmez.’; *kiñrülgeyler ürülgen otka* (TIEM 53r/2) ‘Kaynayan (kaynamış olan / kaynamakta olan) ateşe atılacaklar.’ (Güner, 2021, s. 539-540). Eski Türkçe döneminden sonra bazı lehçelerde *-GAN* ekinin işlev alanı genişlemiştir. *-GAN* ekiyle ilgili bu gelişme, *-DXK* ekinin işlev alanının daraldığı lehçelerle (Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri) paralellik arz etmektedir. Harezmi

Türkçesi ile Kıpçak Türkçesi sahalarında *-GAN* eki, fiil isimlerinde ve sıfat-fiillerde *-DXK* ekinin işlevlerini de karşılamıştır. Sıfat-fiillerin iyelik eksiz ve ekli biçimleri bir aradadır. Harezmi Türkçesinde: *bir sâ'at 'adl kılğanınuñ sevābı* (Mif 114: 14) ‘bir saat adalet kıldığının (kılmanın) sevabı’; *peygāmbar olturğan yerde olturayın* (NF 47: 13) ‘Peygamberin oturduğu yerde oturayım.’; *olturğanım yerde monçuklarımnu buldum* (NF 414: 12) ‘Oturduğum yerde boncuklarımı buldum.’; (Eckmann, 2003b, s. 22). Codex Cumanicus’ta: *alganım halalım koşıldım* (Argunşah - Güner, 2015, s. 124) ‘aldığım helalimle (karımla) bir araya geldim’; *biyiklengeniyi ettiñ saña işanç* (Güvenç, 2014, s. 533) ‘Yüceldiğini (yücelmeni) sana (kendine) güvence ettin.’ Buna benzer şekilde Çağatay Türkçesinde de *-DXK* ekinin yerine *-GAN* kullanılması karakteristikleşmiştir: *üşikiñ itidin ayrılğanımnı* (L Div. 10: 4) ‘(benim) kapının köpeğinden ayrıldığımı (ayrılmamı)’; *mën semerkandğa këlgen fırsatda* (B 20b: 6) ‘benim Semerkant’a geldiğim sırada’ (Eckmann, 2003a, s. 103). Eski Oğuz Türkçesinde de *-(G)An* ekinin kullanıldığı örnekler vardır. Örnekler, bilhassa Azerbaycan sahası özelliklerinin baskın olduğu Dede Korkut Hikâyeleri’nde yaygındır: *kızlar oturan otağ* (Ergin, 1991, s. 472) ‘kızların oturduğu otağ’.

***-DXKDA* ve *-GAndA* ZARF-FİİL EKLERİ**

-DXK ve *-GAN* ekli fiil isimleri, *-DA* bulunma durumu ekiyle zaman ifadeli zarf-fiil eklerine dönüşmüştür: *-DXKDA* ve *-GAndA*. *-DXKDA* ve *-GAndA* ekli zarf-fiillerin zaman ifadeli olmasında ise *-DA* bulunma durumu eki belirleyici olmuştur. Çünkü *-DXK* ya da *-GAN* ekli fiil isimlerine *-DA* bulunma durumu ekiyle yüklenen “içinde, üzerinde vb.” semantik nüanslar, onun zaman ifadeli zarf-fiiller olmasını sağlamıştır. Söz gelişi Orhon Türkçesinde *[kañım] kağan uçdoğda* (BK D 13-14) (Tekin, 2003, s. 169) ifadesi için ‘babam kağan öldüğünde < babam kağanın öldüğü zaman(da) < babam kağanın öldüğü içinde ya da babam kağanın ölmesinde < babam kağanın ölmesi zamanı(nda) < babam kağanın ölmesi içinde’ gibi bir semantik içerik tasarlanabilir. *-DXKDA* ekli zarf-fiiller, Eski Türkçe dönemi lehçelerinde yaygındır. Bu lehçelerin metinlerinde *-DXKDA* ekli zarf-fiillerin hem iyelik eksiz (daha yaygın) hem de iyelik ekli (az sayıda) biçimleri bulunmaktadır. İyelik ekli biçim, *-DXK* + iyelik eki + *-DA* dizilişindedir. Orhon Türkçesinde ... *asra yağız yer kılıntuğda*... (K, D-1) ‘altta yağız yaratıldığında...’; *bilge kağan olurtuğında*... (B, G-13) ‘Bilge Kağan tahta oturduğunda...’. Eski Uygur Türkçesinde *anta tegdükte* ... (U III 53, 5-7) ‘oraya ulaştığında ...’; *burkan kutın bulduğumta* ... (AY, 163-20) ‘burkan kutunu bulduğumda...’. Karahanlı Türkçesinde *ayıttuğta sözle* ... (KB-1008) ‘sorulduğunda söyle...’; *sakış birdükünde*... (KB-2781) ‘hesap verdiğinde’. 13. yüzyılda Türk dili alanında *-DXKDA* ekiyle ilgili gelişmeler, esas itibarıyla *-DXK* ve *-GAN* ekleri temelindedir. Buna göre Harezmi Türkçesinde *-DXKDA* ekiyle zarf-fiil teşkili, sınırlı örneklerdedir ve iyelik eksizdir: *benī īsrā’īl birle barduğda* (RKE, 125v-9) (Bayraktar, 2018, s. 235) ‘Benî İsrail ile vardığında’. Kıpçak alanının Codex Cumanicus ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde kullanılmamıştır (Argunşah - Güner, 2015, s. 125-127; Güvenç, 2014, s. 545-559). Yalnızca Memluk sahasında az sayıda kaydedilmiştir: *çıkdığda dahi* (Muhammed, 2021, s. 282) ‘çıktığında dahi’. Çağatay Türkçesinde *-DXKDA* ekiyle zarf-fiil teşkili kaydedilmemiştir (Eckmann, 2003a, s. 104-112). *-DXKDA* ekli zarf-fiiller, Oğuz (Batı) Türkçesinde karakteristikleşmiştir. Ekin ilk örnekleri hem iyelik eksiz hem de iyelik ekli olmuş,

zamanla iyelik ekli kullanımı yaygınlaşmıştır. Eski Oğuz Türkçesinde: *sen benimile geleci itdükde...* (MC. 70a.3) ‘sen benimle konuştuğunda...’; *toğduğunda* (MF. 4302) ‘doğduğunda’ (Gülsevin, 2020, s. 127-128).

Tarihî Türk dili alanında *-GAndA* eki, *-DXKDA* ekinin yerine geliştirilmiştir. Gelişme, (*-DXK* ekli fiil ismi = *-GAN* ekli fiil ismi paralelliğinin yansıması olarak) *-DXKDA* ekinin bırakıldığı lehçelerde olmuştur. Buna göre *-GAndA* ekli zarf-fiiller, 13. yüzyılda Harezmi, Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde görülmektedir. Ancak ekin Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde daha karakteristik olduğu belirtilmelidir. Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde *-GAndA* ekli zarf-fiiller hem iyelik eksiz hem de iyelik eklidir. İyelik ekli biçim, *-GAN* + iyelik eki + *-dA* dizilişindedir. Harezmi Türkçesinde: *âdem oğlanları yığaçları tîkgende...* (RKE, 12r-17) ‘Âdemoğulları ağaçları diktiğinde’; *mısr’dın çıkganımızda* (RKE 97 r: 14) ‘Mısır’dan çıktığımızda’. Kıpçak Türkçesinde: *haçda ölgende oğulıñ* (CC, 70r-15) ‘çarımhta öldüğünde oğlun’; *ayakdan tüşkeninde...* (SGT, 53-3) ‘ayaktan düştüğünde...’. Eski Oğuz Türkçesinde ek, yalnızca iyelik eksiz biçimde kullanılmıştır: *ata adın yöridende...* (DK, D 4-10) ‘ata adını yürüttüğünde...’ (Bayraktar, 2018, s. 222-225). Çağatay Türkçesinde ise tabii olarak *-GAndA* ekli zarf-fiiller hâkimdir: *yâd êtkende* (Yusuf Emiri) ‘yâd ettiğinde’; *turğanıñda* ‘(sen) durduğunda’; *süt êrgeninde* ‘süt olduğunda’ (Argunşah, 2014, s. 159).

Çağdaş Türk dili alanında *-(G)AndA* eki, Karluk (Güney-Doğu), Kıpçak (Kuzey-Batı), Güney Sibiry (Kuzey-Doğu) grubunda yer alan lehçeler ile Oğuz (Güney-Batı) grubunda Türkmen, Horasan, Kaşkay, Azerbaycan (ve onun dairesine giren Irak Türk ağzları ile kimi Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi ağzları) Türkçelerinde kullanılmaktadır (Üstüner, 2000, s. 57-58; Schönig, 2013, s. 231). Oğuz (Güney-Batı) grubundaki Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinde ise yalnızca *-DXK* temelli zarf-fiil ekleri yer almaktadır. *-DXKDA* zarf-fiil eki, Azerbaycan Türkçesi yazılı dilinde *-(y)AndA* zarf-fiil ekiyle bir arada yer alır ancak Güney Azerbaycan Türkçesi ağzlarında kalmamış durumdadır.

OĞUZ (GÜNEY-BATI) TÜRKÇESİNDEKİ GÖRÜNÜM

Öncelikle Oğuz Türkçesi alanları için şu husus belirtilmelidir: *-(y)An* sıfat-fiil ekinin ‘-mAKtA olan’ ve ‘-mXş olan’ ifadelerinde sıfat-fiiller teşkil etmesi temel ve ortak bir özelliktir. Bununla beraber Oğuz (Güney-Batı) Türkçesi alanı, *-DXK* eki ile *-(y)An* ekinin (*-DXK* eki işlevli) kullanılma sınırlarına göre 3 (üç) gruba ayrılmış durumdadır:

1. Grup: *-DXK* ekinin sıfat-fiil ve fiil ismi işlevinde kullanıldığı yerler (Türkiye ve Gagavuz Türkçesi).

Türkiye ve Gagavuz Türkçesinde *-DXK*’lı sıfat-fiillerden sonra iyelik eklerinin kullanılması karakteristiktir (bk. 1, 4 numaralı örnekler). Bunun yanında iyelik eksiz kullanımlara da rastlanabilmektedir (bk. 2, 5 numaralı örnekler). *-DXK* ekli fiil isimlerinden sonra iyelik eki kullanılmaktadır (bk. 3, 6 numaralı örnekler).

Türkiye Türkçesi:

(1) *emine’nin köyüne kadar yürüdüğümüz gün...* (Y. K. Karaosmanoğlu, Y, 85) (Korkmaz, 2003, s. 912).

(2) ... aralarında **tanıdık bir yüz, tanıdık bir kimse** göremedi (O. Akbal, GS, 105) (Korkmaz, 2003, s. 912).

(3) **sizin oraya gittiğiniz yalan mı?** (M. Ş. Esendal, EOY, 32) (Korkmaz, 2003, s. 912).

Gagavuz Türkçesi:

(4) **üürenmeyi bitirdii zamannarda...** (P. 215) (Özkan, 2019, s. 281).

‘Öğrenmeyi bitirdiği zamanlarda...’

(5) **süündük hayvannar** (C. Y. 52) (Özkan, 2019, s. 281).

(6) **bän var orda konak olduyum** (Durbaylo) (Nedeva, 2008, s. 224).

‘Benim orada konuk olduğum (olmam) var (ben orada konuğum).’

Türkiye Türkçesinde *-DXK* fiil ismi temelinde teşkil edilen *-DXK + iyelik eki + -da* dizilişindeki zarf-fiil eki vardır:

(7) ... **saltanat sırası Kanuni’ye geldiğinde** Avrupalının “**Muhteşem**” dediği **Sultan Süleyman...** (Ayverdi 2008: 92).

Gagavuz Türkçesinde ise *-DXK* fiil ismi üzerinde gelişen *-DIynAn* (< *-DIK + -I + ilen*) zarf-fiili vardır:

(8) **uyandyynan süüt istemezmiş içmee** (Özkan, 2019, s. 284).

‘Uyandığında içmeye süt istemezmiş.’

2. Grup: *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekinin sıfat-fiil ve fiil ismi işlevinde kullandığı yerler (Türkmen² ve Horasan Türkçesi).

Türkmen Türkçesinde *-(y)An*’lı sıfat-fiillerle kurulan tamlamalarda tamlanan unsurunun iyelik ekli kullanılması karakteristiktir. Bu, tamlayan unsurunun ilgi ekli olmasının tabii bir sonucudur: *Tamlayan (ilgi durumu ekli) + -(y)An’lı sıfat-fiil + tamlanan (iyelik ekli)* (bk. 9, 10 numaralı örnekler). Horasan Türkçesinde tamlanan unsurunun iyelik eksiz olması karakteristiktir (bk. 13, 14 numaralı örnekler). Türkmen Türkçesinde yer alan fiil isimlerinden sonra iyelik ekleri getirilmektedir (bk. 11, 12 numaralı örnekler). Horasan Türkçesinde *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) fiil isimleri tespit edilememiştir. Bunun yerine *-mAK* ekli fiil isimleri ve Farsçayla etkileşimlerin bir sonucu olmak suretiyle ana cümlelerden oluşan yapılar yaygındır (bk. 15, 16 numaralı örnekler).

² Türkmen Türkçesinde *-DIK* ekinin olumsuz fiillerde yaygın bir şekilde kullanıldığı belirtilmelidir: *onun goşgularını dinlemedik, nesihatını almadık adamlar ömürbaki ökünür yörer eken* (Şenol, 2018, s. 211) ‘Onun şiirlerini dinlememiş, öğüdünü almamış adam, ömür boyu pişman olmuştur.’ Burada *-mAdIK* eki, “-mAmlı” ifadeli sıfat-fiil teşkilinde kullanılması yönüyle ayrı değerlendirilmelidir. Benzer sistem Orhon Türkçesinde de vardır: *köz(ü)n körm(e)dük kuulk(a)k(i)n (e)ş(i)dm(e)dük bod(u)n(u)mın ...* (Tekin, 2010, s. 48), ‘Gözle görülmemiş, kulakla işitilmemiş milletimi...’

Türkmen Türkçesi

(9) *artıgıñ bir gezek çeken suvını baytalı içdi* (Kayadibi, 2008, s. 32).

‘Artık’ın ilk getirdiği suyunu kısarak içti.’

(10) *oratdı bay şol birvagtkı mihman kabul eden cayında tek özi köpden bəri çuññur oya batıp otırdı* (Şenol, 2018, s. 210).

‘Oratdı Ağa o bir zamanlar misafir kabul ettiği odada tek başına derin düşüncelere batmış oturuyordu.’

(11) *birdenkä bolsa ajdarıñ ağızından gan gidip yatanını gördi* (Kayadibi, 2008, s. 30).

‘Birdenbire ejderhanın ağızından kan gittiğini (gitmesini) gördü.’

(12) *ol oğlanlık dövrinde ayna bilen oynanını, kömelek gözlemäğe, yuva çöplemäge, çiğillem gazmağa gidenini, ...* (Kayadibi, 2008, s. 71).

‘Çocukluk devrinde Ayna ile oynadığını (oynamasını), mantar aramaya, ot yolmaya, çiğdem çıkarmaya gittiğini (gitmesini), ...’

Horasan Türkçesi

(13) *gel, bir bahey keçen geden günlere / atam zehmet çeken günlere...* (Doğan, 2019, s. 179).

‘Gel, bir bakalım geçen giden günlere / Babamın zahmet çektiği günlere.’

(14) *anesi gëren gızle olerdi hatını dizerdi* (Doğan, 2017, s. 206).

‘Annesi gördüğü kızları, alırdı (oğluna) hatun yapardı.’

(15) *biz adamle nemiçin bu ğed irağ dişiddirey? / birbirin yıhılmağıçin ki çäle ğazıddirey?* (Doğan, 2017, s. 120).

‘Biz insanlar niçin bu kadar uzak düşmüşüz? / Birbirimizin yıkılması için kuyu kazmışız?’

(16) *heyif dëyi şu cur adam gärrisîn? / yeğ kimin dursın bir yerde ärrisîn?* (Doğan, 2016, s. 90).

‘Yazık değil mi öyle insan yaşlansın / Buz gibi dursun bir yerde erisin (insanın böyle yaşlanması, buz gibi bir yerde erimesi yazık değil mi?)’

Türkmen Türkçesinde *-DIK* eki, ayrıca ek-fiil ile kullanılmaktadır. *-DIK* eki, bu kullanımlarında fiil ismi işlevindedir:

(17) *eziz onıñ nãmediğini³, öz petekesinde kimi alıp gelyänini derrev añladı* (Kayadibi, 2008, s. 28).

³ *nãmediğini* (< *nãme* idiğini).

‘Aziz onun ne olduğunu (olmasını), kendi kursağında kimi alıp geldiğini hemen anladı.’

(18) *işçiler onun gılığınınu geñ daldığını⁴ akladılar* (Kayadibi, 2008, s. 28).

‘İşçiler de onun niyetinin iyi olmadığını (olmamasını) akladılar.’

Türkmen ve Horasan Türkçesinde *-(y)An* ekli fiil ismi temelinde gelişen zarf-fiil ekleri vardır. Ek, Türkmen Türkçesinde *-(y)An + iyelik eki + -dA* veya *-(y)An + -dA* dizilişlerindedir. *-(y)An + iyelik eki + -dA* dizilişi, esas itibarıyla Kuzey ve Doğu Türkçelerindeki dizilişiyle birleşmektedir (bk. 19, 20 numaralı örnekler). Kimi zaman iyelik ekinin kullanılmadığı da olur (bk. 21 numaralı örnek). Horasan Türkçesinde ise sadece *-(y)An + -dA* dizilişi vardır (bk. 22, 23 numaralı örnekler):

Türkmen Türkçesi

(19) *olar baranlarında mavı öyde yokdı* (Kayadibi, 2008, s. 71).

‘Onlar vardıklarında Mavi evde yoktu.’

(20) *eger men gidenimde, başıma iş düşse...* (Türkmen, 2015, s. 49).

‘Ben gittiğimde başıma bir şey gelirse...’

(21) *men hem sandığı açanda...* (Türkmen, 2015, s. 48).

‘Ben de sandığı açtığımda...’

Horasan Türkçesi

(22) *ellahekber, dāşlı dāğe yētende...* (Doğan, 2019, s. 172).

‘Allahuekber, taşlı dağa ulaştığında...’

(23) *izimi epdi, epende mene yol gersetdi* (Doğan, 2017, s. 172).

‘Yüzümü öptü, öptüğünde bana yol gösterdi.’

3. Grup: *-DXK* ve *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekinin bir arada sıfat-fiil ve fiil ismi işlevinde kullanıldığı yerler (Azerbaycan Türkçesi ve ona bağlı ağzlar ile Kaşkay Türkçesi).

Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi alanlarında *-DXK*’lı sıfat-fiiller iyelik eklidir (bk. 24, 25, 30, 31 numaralı örnekler). *-DXK* ekli fiil isimlerinden sonra da iyelik eki kullanılmaktadır (bk. 26, 27, 32, 33 numaralı örnekler). *-(y)An*’lı sıfat-fiillerle kurulan tamlamalarda tamlanan unsurunun iyelik eksiz olması karakteristiktir: Bu, tamlayan unsurunun eksiz olmasındandır: *Tamlayan (ilgi durumu eksiz) + -(y)An’lı sıfat-fiil + tamlanan (iyelik eksiz)* (bk. 27, 28, 34, 35 numaralı örnekler). Yine her iki dil alanında *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekli fiil isimlerine yer verilmemektedir. Bir başka açıdan *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) eki, hâkim bir şekilde sıfat-fiil teşkili için kullanılmaktadır. İleride belirtildiği gibi *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekli fiil ismi işlevi, ancak zarf-fiil teşkilinde devreye sokulmaktadır.

⁴ *daldığını* (< *däl* idiğini).

Azerbaycan Türkçesi

(24) *menim gözlerime deydiyın anı...* (Yalçın, 2018, s. 343).

‘Benim gözlerime değdiğin anı...’

(25) *dediği sözü sora bilmezdi* (Doğan, 2020a, s. 271).

‘Dediği sözü sonra bilmezdi.’

(26) *başğa şeyleri düşündüyü üzünden görünürdü* (Alan, 2021, s. 37).

‘Başka şeyler düşündüğü (düşünmesi) yüzünden görünürdü.’

(27) *bêhâteinki döveni vurduğuna* (Rezaei, 2015, s. 272).

‘Çünkü deveyi vurduğuna (vurmasına).’

(28) *el çalan zurnanın sesi uzağdan geler* (Kulaksız, 2019, s. 50).

‘Elin çaldığı zurnanın sesi uzaktan gelir.’

(29) *gelin duran yêrden de belke bi elli mêtir, yüz mêtir o terefe atsın* (Doğan, 2020a, s. 260).

‘Gelinin durduğu yerden belki bir elli metre, yüz metre o tarafa atsın.’

Kaşkay Türkçesi

(30) *ğaynaddiğim su daşdı* (Doğan, 2020b, s. 90).

‘Kaynattığım su taştı.’

(31) *güp pu günüz / güleş gün turduğu yêrde / ğimişiğ yansa da yansın* (Doğan, 2020b, s. 334).

‘Güpegündüz / Güleş güneşin durduğu yerde / Kıvılcım yanarsa da yansın.’

(32) *soyduň ürekden şādliđı / bilmem nedir men ğaldıđim* (Dođan, 2020b, s. 122).

‘Kaldırdın yürekten mutluluğu / Bilmem nedir benim kaldığım (kalmam).’

(33) *sen görmüşeň ağır elin köşdiği / ekinçiler ekinleri bişdiği* (Gökdađ-Dođan, 2016, s. 91).

‘Sen görmüşsün değerli obanın göçtüğünü (göçmesini) / Çiftçilerin ekinleri biçtiğini (biçmesini).’

(34) *alagurd, ejdehâ tek sen ğayıran ğel'eyi gözler* (Doğan, 2020b, s. 336).

‘Alakurt, ejderha gibi senin yaptığın kaleyi gözler.’

(35) *men ele qurd aparın kağağam* (Rezaeamaleh, 2023, s. 408).

‘Ben öyle kurdun götürdüğu kardeşinim.’

Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi alanlarında *-DXK* ve *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekli fiil ismi temelinde gelişen zarf-fiil ekleri kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde hem *-DXK* + *-dA* dizilişli hem de *-(y)An* + *-dA* dizilişli zarf-fiil eki vardır (bk. 36,

37 numaralı örnekler). Ancak Güney Azerbaycan Türkçesi ağzlarında ise yalnızca *-(y)An + -dA* dizilişli zarf-fiil eki bulunmaktadır. Bir başka açıdan burada *-DXK + -dA* dizilişli zarf-fiil eki kalmamış durumdadır (Sarıkaya, 1998, s. 313; vd.) (bk. 38 numaralı örnek). Aynı şekilde Kaşkay Türkçesinde de yalnızca *-(y)An + -dA* dizilişli zarf-fiil eki yer almaktadır (Çelik, 2020, s. 113-117) (bk. 39, 40 numaralı örnekler):

Azerbaycan Türkçesi

(36) *cəlil içeri girib **salam vèrdikde** oturanlar hamısı ayağa durdu* (Yalçın, 2018, s. 355).

‘Celil içeri girip selam verdiğinde oturanların hepsi ayağa kalktı.’

(37) *biz bayıra **çihanda** gün heyli galhmışdı* (Yalçın, 2018, s. 351).

‘Biz bayıra çıktığımızda güneş hayli yükselmişti.’

(38) *uruslar **gelende meem yèddi yaşım bardı*** (Doğan, 2020a, s. 266).

‘Ruslar geldiğinde benim yedi yaşım vardı.’

Kaşkay Türkçesi

(39) *ğuruyanda çay, bulağlar / gül bāğında me'nā yoğdur* (Doğan, 2020b, s. 154).

‘Kurduğunda çaylar, pınarlar / Gül bağında mana yoktur.’

(40) *geri dönärəñ **étrännä** aslana ikki şapalağ boynu ardınnan vurrəñ* (Rezaeamaleh, 2023, s. 385).

‘Geri dönersin, ulaştığında aslana iki şaplak boynunun ardından vurursun.’

-(y)An + -dA + şahıs eki YAPISI

Irak Türk ağzlarının geniş ölçüde Azerbaycan Türkçesi özellikleriyle örtüştüğü bilinmektedir. Bu vakıa, *-DXK* ve *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekleri ile bu ekler temelinde gelişen zarf-fiil ekleri yoluyla da izlenebilmektedir. Dolayısıyla Irak Türk ağzlarında *-DXK* ve *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) eki, bir arada sıfat-fiil ve fiil ismi işlevinde kullanılmaktadır. *-DXK* eki, sıfat-fiil ve fiil ismi; *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) eki yalnızca sıfat-fiil işlevlerindedir. *-DXK* ekli sıfat-fiillerden ve fiil isimlerinden sonra iyelik ekleri getirilmektedir. *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekli sıfat-fiillerin olduğu tamlamalarda tamlanan unsuru iyelik eksizdir (bk. 41, 42, 43, 44, 45, 46 numaralı örnekler).

(41) *cocuğ doğduğu **değiğede** bir siyah tavuğı keserdiler* (Paşayev vd. 2004, s. 227).

‘Çocuk doğduğu dakikada siyah bir tavuğı keserlerdi.’

(42) *atına **mindiği yerde** gefes yere değdi* (Paşayev, 2014, s. 329).

‘Atına bindiği yerde kafes yere değdi.’

(43) *dawar bekreye **geçtiğine** çekişiptile* (Saleh, 2022, s. 194).

‘Davarın tarlaya geçtiğine (geçmesine) tartışmışlar.’

(44) *nişi bele yığladığını nece bı güne düştüğünü sorışırı* (Paşayev, 2014, s. 329).

‘Niçin böyle ağladığını (ağlamasını) nasıl bu güne düştüğünü (düşmesini) soruyor.’

(45) *istiyeñ yaht el uzādırdılar, yārdım eli uzādırdılar* (Jırjees, 2016, s. 197).

‘İstedikleri vakit el uzatırlar, yardım eli uzatırlar.’

(46) *yihılsın evi tat’ın / derteri mene satın / arzı minen atları / öldürün çöle atın* (Bayatlı, 2009, s. 131).

‘Yıkılsın evi Tat’ın / Dertleri bana satın / Arzu’nun bindiği atları / Öldürün çöle atın.’

Irak Türk ağızları *-DXK* ve *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekli fiil isminden teşkil edilen zarf-fiil ekleri açısından *-(y)An + -dA* dizilişi tarafındadır. Başka bir anlatımla burada *-(y)AndA* zarf-fiil eki karakteristiktir. *-DXKDA* zarf-fiil eki ise ancak kimi kaynaklarda ve sınırlı örneklerle kaydedilmiştir (bk. Paşayev vd. 2004, s. 231; Şukur, 2019, s. 158-159; vd.). Irak Türk ağızları bu yönüyle Azerbaycan yazı dilinden ayrılıp Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi alanına yaklaşmaktadır⁵.

Irak Türk ağızlarında söz konusu zarf-fiil eki, *-(y)An + -dA + şahıs eki* dizilişindedir: *men gelendem ...* ‘ben geldiğimde ...’, *sen gelendew / gelendey ...* ‘sen geldiğinde ...’, *o gelende ...* ‘o geldiğinde ...’, *biz gelendeñ ...* ‘biz geldiğimizde ...’, *siz gelendewüz / gelendeyiz ...* ‘siz geldiğinizde ...’, *olar gelendeler ...* ‘onlar geldiklerinde ...’ (Paşayev vd. 2004, s. 229). *-(y)An + -dA* zarf-fiil ekinden sonra *-m*, *-w ~ -y*, *-Ø*, *-h*, *-wUz ~ -yIz*, *-lAr* biçimlerindeki iyelik kökenli şahıs ekleri kullanıldığı belirtilmelidir⁶ (bk. 47, 48, 49, 50, 51, 52 numaralı örnekler).

(47) *men özım cāmı’a gelendem sema’a wāıııydı*. (KA, VII: 171) (Şukur, 2019, s. 161).

‘Ben şahsen camiye geldiğim zaman mikrofona vardı.’

(48) *sen onu görendew kaçsaydıv* (Paşayev, 2014, s. 320).

‘Sen onu gördüğünde kaçsaydın.’

(49) *her gün get orda oyna göz goy, yumurta olanda geti* (Paşayev, 2014, s. 320).

‘Her gün git orada oyna, gözle, yumurta olduğunda getir.’

(50) *biz ’emimçin tōy edendeñ işte kız istemeye gedeller* (K, II: 30) (Şukur, 2019, s. 161).

‘Biz amcam için düğün yaptığımızda işte kız istemeye giderler.’

⁵ Oğuz Türkçesi alanında *-DXKDA* ve *-(y)AndA* zarf-fiil ekleriyle ortaya çıkan dil sınırları, L. Johanson’un sınıflandırmasıyla örtüşmektedir. Bu bağlamda Johanson, Güney Oğuz grubu içine şu dil alanlarını almıştır: Kaşkay Türkçesi, Güney Doğu Anadolu bölgesi ağızları ve Irak Türk ağızları (2021, s. 53-54).

⁶ krş. Irak Türk ağızlarının iyelik kökenli şahıs ekleri ile: *-m*, *-w ~ -y*, *-Ø*, *-h*, *-wUz ~ -yIz*, *-lAr* (Paşayev vd. 2004, s. 187-191; Şukur, 2019, s. 103).

(51) *siz kerkük'den çthandayız yağış yağdı* (Paşayev vd. 2004, s. 263).

‘Siz Kerkük’ten çıktığınızda yağmur yağıyordu.’

(52) *her üzime çalandalar az galırı yeddi gat yere girim* (Paşayev, 2014, s. 276).

‘Yüzüme her çaldıklarında (vurdıklarında) yedi kat yere girmeme az kalıyor.’

-(y)An + -dA + şahıs eki dizilişli zarf-fiil eki, Türk dilinin işleyişi içinde birbiriyle ilgili birkaç sebebe bağlanabilir. Yukarıda yer verildiği üzere hem tarihî hem de çağdaş Türk dili alanında *-DXKDA* ve *-(G)AnDA* ekli zarf-fiillerde iyelik ekleri kullanılmaktadır. İyelik eklerinin sırası ise fiil ismi işlevli *-DXK* ve *-(G)An* eklerinden sonradır: *-DXK + iyelik eki + -DA* ve *-(G)An + iyelik eki + -DA*. Bu işleyişe göre Irak Türk ağızlarında farazi olarak *-(y)An + iyelik eki + -DA* dizilişi beklenirdi. Söz gelişi **gelenimde* ‘geldiğimde’, **gelenimizde* ‘geldiğimizde’ gibi. Bu dizilişin yer almamasının sebebi, *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) ekinin işlevsel sınırlarıdır. Irak Türk ağızlarında *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli)’ın iyelik ekli biçimde fiil ismi işleviyle kullanımı bulunmamaktadır. Söz gelişi: **menim gelenim* ‘benim geldiğim (gelmem)’ gibi. *-(y)AndA*’lı zarf-fiillerde *-(y)An* ekinden sonra iyelik ekinin gelememesinde bu işlevsel çerçeve belirleyici olmuştur.

-(y)An + -dA + şahıs eki dizilişinde görülen geçmiş zaman ekinin çekim paradigması örneğe teşkil etmiş olmalıdır: *gelendem* ‘(ben) geldiğimde’ ← *geldim* ‘(ben) geldim’, *gelendew ~ gelendey* ‘(sen) geldiğinde’ ← *geldiüw ~ geldiü* ‘(sen) geldin’ gibi.

	<i>-(y)An + -dA + şahıs eki</i> Yapısı	Görülen Geçmiş Zaman Çekimi
Teklik 1. Şahıs	<i>-(y)AndA-m</i>	<i>-DX-m</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>-(y)AndA-w ~ -(y)AndA-y</i>	<i>-DX-w ~ -DI-y</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>-(y)AndA</i>	<i>-DX</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>-(y)AndA-ğ</i>	<i>-DX-ğ</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>-(y)AndA-wUz ~ -(y)AndA-yIz</i>	<i>-DX-wUz ~ -DI-yIz</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>-(y)AndA-lAr</i>	<i>-DX-lAr</i>

Irak Türk ağızlarında yer alan *-(y)An + -dA + şahıs eki* dizilişli zarf-fiil ekinin *-sA şart eki + şahıs eki* dizilişindeki zarf-fiil ekiyle (bk. Gülsevin, 1990) söz dizimsel düzlemde eş değerde olduğuna ayrıca dikkat çekilmelidir (krş. 53, 54, 55 numaralı örnekler):

Irak Türk ağızları

(53) *men bura gelendem gapısı varyıdı, eceba, o gapı harda galdı?* (Paşayev, 2004, s. 276).

‘Ben buraya geldiğimde kapısı vardı, acaba kapı nerede kaldı?’

(54) *eger men çıhsam gardaşlariv meni göreller* (Paşayev, 2004, s. 177).

‘Eğer ben çıkarsam kardeşlerin beni görürler.’

Türkiye Türkçesi

(55) *Eğer bu bozucu kısımlarla kalırsan için mikrop kesilir* (Ayverdi, 2009, s. 193).

Söz konusu eklerin tarihî lehçeler ile çağdaş Oğuz (Güney-Batı) lehçelerindeki görünümü şu tablodadır:

	-DXK (fiil ismi ve sıfat- fiil eki)	-(G)AN (‘-mAKtA olan’ ve ‘-mXş olan’)	-(G)AN (-DXK eki işlevi)	-DXKDA	-DXK + iyelik eki + -dA	-(G)AndA	-(G)An + iyelik eki + -dA	-(y)AndA + şahıs eki
Orhon T.	+	+	-	+	+	-	-	-
Eski Uygur T.	+	+	-	+	+	-	-	-
Karahanlı T.	+	+	-	+	+	-	-	-
Harezm T.	-	+	+	-	-	+	+	-
Kıpçak (CC ve Ermeni Harfli) T.	-	+	+	-	-	+	+	-
Kıpçak (Memluk) T.	-	+	+	-	-	+	+	-
Eski Oğuz T.	+	+	+	+	+	+	+	-
Çağatay T.	-	+	+	-	-	+	+	-
Çağdaş Oğuz (Güneybatı) Grubu								
Türkmen T.	+	+	+	-	-	+	+	-
Horasan T.	-	+	-	-	-	+	-	-
Kaşkay T.	+	+	-	-	-	+	-	-
Azerbaycan T. (yazı dili)	+	+	-	+	-	+	-	-
Güney Azerbaycan T. Ağzları	+	+	-	-	-	+	-	-
Irak Türk Ağzları	+	+	-	-	-	+	-	+
Doğu ve Güney Doğu Anadolu Ağzları (bazıları)	+	+	-	+	+	+	-	-
Türkiye T.	+	+	-	-	+	-	-	-
Gagavuz T.	+	+	-	-	-Ø (yerine -DıynAn)	-	-	-

SONUÇ

Eski Türkçede *-DXK* ekinin fiil ismi ve geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil etme işlevleri vardır. *-DXK* ekinin fiil ismi işlevi, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde sınırlı örneklerde dir. *-DXK* ekinin geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil etmesi de Harezmi Türkçesinde seyrekleşmiştir. Kıpçak Türkçesi alanında ise Codex Cumanicus ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde nadirdir. Fakat Memluk sahası metinlerinde (Oğuz Türkçesi etkisiyle) yaygındır. Çağatay Türkçesinde de *-DXK* ekinin kullanımı (fiil ismi ve geçmiş zaman sıfat fiili teşkili) sınırlıdır. *-DXK* ekinin hem fiil ismi hem de geçmiş zaman sıfat-fiili teşkil etmesi, Oğuz (Batı) Türkçesinde ise devam etmiştir. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde *-GAn* eki, işlev genişlemesine uğramış ve fiil isimleri ile sıfat-fiillerde *-DXK* ekinin işlevlerini de karşılamıştır.

-DXK ve *-GAn* ekli fiil isimleri, *-DA* bulunma durumu ekiyle *-DXKDA* ve *-GAndA* biçimlerinde zaman ifadeli zarf-fiil eklerine dönüşmüştür. Tarihî Türk dili alanında *-GAndA* eki, *-DXKDA* ekinin yerine geliştirilmiştir. Bu, özellikle *-DXKDA* ekinin sınırlandığı Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde söz konusudur. Çağdaş Türk dili alanında ise *-(G)Anda* eki, Karluk (Güney-Doğu), Kıpçak (Kuzey-Batı), Güney Sibirya (Kuzey-Doğu) grubunda yer alan lehçeler ile Oğuz (Güney-Batı) grubunda Türkmen, Horasan, Kaşkay, Azerbaycan (ve onun dairesine giren Irak Türk ağzları ile kimi Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi ağzları) Türkçelerinde yer almaktadır.

Oğuz (Güney-Batı) Türkçesi alanında *-DXK* eki ile *-(y)An* ekinin (*-DXK* eki işlevli) kullanılması yönünden 3 (üç) grup bulunmaktadır:

1. Grup: *-DXK* eki, sıfat-fiil ve fiil ismi işlevinde (Türkiye ve Gagavuz Türkçesi).
2. Grup: *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) eki, sıfat-fiil ve fiil ismi işlevinde (Türkmen ve Horasan Türkçesi).
3. Grup: *-DXK* ve *-(y)An* (*-DXK* eki işlevli) eki, bir arada sıfat-fiil ve fiil ismi işlevinde (Azerbaycan Türkçesi ve ona bağlı ağzlar ile Kaşkay Türkçesi).

Azerbaycan sahasında yer alan Irak Türk ağzlarında *-(y)Anda* zarf-fiil eki kullanılmaktadır. Bahsi geçen ek, *-(y)An + -da + şahıs eki* dizilişine sahiptir. *-(y)Anda* zarf-fiil ekinden sonra *-m*, *-w ~ -y*, *-Ø*, *-h*, *-wUz ~ -yIz*, *-lAr* biçimlerindeki iyelik kökenli şahıs ekleri getirilmektedir. *-(y)An + -da + şahıs eki* dizilişinde ise görülen geçmiş zaman ekinin çekim paradigması örneksene teşkil etmiştir. Söz gelişi teklik 1. şahısta: *gelendem* ‘(ben) geldiğimde’ ← *geldim* ‘(ben) geldim’ gibi.

KAYNAKÇA

- Alan, N. (2021). Azerbaycan Türkçesi. *Çağdaş Türk lehçeleri I* (Boz, E., Ed.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aliona, N. (2008). Gagavuzca ve Türkiye Türkçesinde isim ve fiil çekimi karşılaştırması. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I. Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ayverdi, S. (2008). *Boğaziçi'nde tarih*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, N. (2018). *Türkçede fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çelik, M. (2020). *Kaşkay Türkçesi grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Doğan, T. (2016). *Geşeng ginle. Horasan Türkçesi üzerine bir inceleme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Doğan, T. (2017). *Horasan Türkçesi metinleri. İreyimiñ Sézleri (Yüreğimin Sözleri). Giriş-notlar-metin-aktarma-dizinler*. Konya: Palet Yayınları.
- Doğan, T. (2019). Horasan Türkçesinin Deregez ağzına ait bir metin: Ellahekber'e Selâm. *SEFAD*, (41), 157-192.
- Doğan, T. (2020a). *Urmiye ağzı. Ses ve biçim bilgisi (Güney Azerbaycan)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, T. (2020b). *Kaşkay Türkçesi üzerine bir inceleme. Evezullah Seferi Keşkollu. Yetim Yal (Yetim Tepe). Giriş-inceleme-metin-aktarma-dizin*. Konya: NEÜ Yayınları.
- Eckmann, J. (2003a). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar* (haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). *Çağatayca el kitabı* (Karaağaç G., Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede isim-fiiller*. İstanbul, İÜEF Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı II. İndeks-gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökdağ, B. A. ve Doğan, T. (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede -sA şart gerundiumu üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Kasım, C II, S, 467, 276-279.
- Gülsevin, G. (2020). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güvenç, L. (2014). Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde fiil. Yayımlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

- Jırjees, D. N. J. (2016). Erbil Türkmen ağzı (biçim bilgisi). Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge University Press.
- Kayadibi, N. (2008). Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde fiilimsi ekleri. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kulaksız, Ş. (2019). Azerbaycan Türkçesi atasözlerinde kelime grupları. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Muhammed, R. (2021). *Memluk Türkçesinde ekler ve işlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, N. (2019). *Gagavuz Türkçesi grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paşayev, G. vd. (2004). *İrak Türkmen lehçesi*. Elm: Nurlan.
- Paşayev, G. (2014). *İraq Türkman nağılları*. Bakı: Təhsil.
- Rezaei, M. (2015). İran-Zencan bölgesi, Kaydar ve yöresi ağzları. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Rezaeamaleh, M. (2023). Kaşkayı Türkçesi ağzları (giriş-inceleme-metin-sözlük). Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Saleh, M. H. A. (2022). Musul / Reşidiye ağzı (şekil bilgisi). Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sarıkaya, M. (1998). Güney Azerbaycan Türkçesi (fonetik-morfoloji-sentaks). Yayınlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Shukur, K. (2019). Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak Irak Türkmen Türkçesi (ses bilgisi, fiil, metin, sözlük). Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Schönig, C. (2013). Modern Türk dillerinin eş zamanlı tasnifi ve tarihsel yönleri (The internal division of modern Turkic and its historical implications) (Sarı, İ., Çev.). *Dil Araştırmaları*, 12, 221-257.
- Şenol, A. Ç. (2018). Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinin karşılaştırmalı söz dizimi. Yayınlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türkmen, E. (2015). Türkmen Türkçesinde zarf-fiiller. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Üstüner, A. (2000). *Anadolu ağzlarında sıfat-fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ON THE *-(y)AndA* + *PERSONAL SUFFIX* STRUCTURE USED IN IRAQI TURKIC DIALECTS

ABSTRACT

In Old Turkic, the suffix *-DXK* formed the verb noun and the past tense participle. Past tense participles with *-DXK* suffix are limited in Khwarezm Turkic. In the field of Kipchak Turkic, it is also rare in Codex Cumanicus and Kipchak Turkic texts with Armenian letters but it is common in Mamluk texts (with the influence of Oghuz Turkic). The use of the *-DXK* suffix (verb noun and past tense participle formation) is also limited in Chagatai Turkic. The fact that the *-DXK* suffix forms both a verb noun and a past tense participle continued in Oghuz (Western) Turkic. In Khwarezm, Kipchak and Chagatai Turkic, the suffix *-GAn* has expanded in function and is also used in the functions of the suffix *-DXK* in verb nouns and participles.

Verb nouns with *-DXK* and *-GAn* suffix became gerund suffixes with tense in *-DXKDA* and *-GAndA* forms with *-DA* dative suffix. In the historical Turkic language field, the *-GAndA* suffix was developed to replace the *-DXKDA* suffix. This is especially true for Khwarezm, Kipchak and Chagatai Turkic, where the suffix *-DXKDA* has been dropped. In the field of contemporary Turkic, the suffix *-(G)AndA*, dialects in Karluk (South-East), Kipchak (North-West), South Siberian (North-East) group and Turkmen, Khorasan, Kashkay in Oghuz (South-West) group is located in Azerbaijani (and Iraqi Turkic dialects that fall within its circle, and some Eastern and Southeastern Anatolian dialects) Turkic.

In Iraqi Turkic dialects, the gerund suffix *-(y)AndA* is in the order of *-(y)An + -dA + personal suffix*. After the *-(y)AndA* gerund suffix, the possessive personal suffixes in the forms *-m, -w ~ -y, -Ø, -h, -wUz ~ -yIz, -lAr* are used. The inflection paradigm of the past tense suffix seen in the *-(y)An + -dA + personal suffix* sequence constitutes an analogy. For example, in the 1st person: such as *gelendem* ‘when (I) came’ ← *geldim* ‘(I) came’.

Keywords: Turkic language, Oghuz group dialects, Iraqi Turkic dialects, gerund suffix.